

Enthousiaste etymologieën: de oorsprong van θεός, deus en god

ISABELLE DE MEYER

Wat betreft de etymologie van θεός ‘theós’ deelde Socrates alvast de volgende gedachte met Hermogenes: “Maar dit is nu dus wat ik ervan denk: het lijkt me dat de eerste mensen in Griekenland enkel in die goden geloofden, waarin nu vele barbaren geloven: de Zon, de Maan, de Aarde, de Sterren en de Hemel.¹ Aangezien ze dus zagen dat die allemaal voortdurend aan het bewegen en aan het rennen waren in hun loopronde (πάντα ἀεὶ ἰόντα δρόμῳ καὶ θεόντα) hebben ze hen ‘θεοὺς’ (lopers) genoemd, naar hun dergelijke aard van het lopen (τῆς φύσεως τῆς τοῦ θεῖν). En later, nadat ze de andere goden hadden bemerkt, hebben ze allen met dezelfde naam genoemd. Lijkt wat ik zeg op waarheid of niet?” En hierop antwoordde Hermogenes: “Ja, lijkt me helemaal waar.” Deze passage uit het werk *Cratylus* (397 c-d) van Plato toont mooi aan hoe volksetymologieën tot stand komen: eerst maakt men de link tussen de term in kwestie en een woordvorm waarmee het fonologische parallellen vertoont, en vervolgens fabriceert men een achtergrondverhaal dat het semantische verband tussen de twee woordvormen moet verklaren. Hoewel het voorkomt dat een volksetymologie een kern van wetenschappelijke waarheid bevat, zijn ze vaak niet meer dan verzinselfs. Deze hersenspinsels vallen dan al gauw door de mand, ofwel omdat men de ene vorm afleidt van de andere via een synchronisch onbestaande morfofonologische ontwikkeling, ofwel omdat er geen data voorhanden zijn die de welbepaalde semantische evolutie ondersteunen, of meestal, beide. Dit leidt natuurlijk tot de vraag hoe men dan wél te werk moet gaan bij de zoektocht naar de oorsprong van een woord, en dan bovenal bij die van een eerder ‘abstracte’ term als ‘god’, die al aanwezig is in de oudste overgeleverde teksten. In het geval van θεός, *deus* en *god* begint de queeste, verrassend genoeg, bij de vooroudertaal van het Grieks, Latijn en Nederlands, en meer bepaald, bij de reconstructie van die oertaal.

¹ Mijn Griekenlandcentrumlezing en dit daaruit voortvloeiende artikel zijn in eerste plaats gebaseerd op mijn masterscriptie aan de EPHE, onder supervisie van prof. dr. G.-J. Pinault. Vervolgens werd diepgaander onderzoek mogelijk dankzij het FWO (1167921N).

Methodologie

Hoewel de oorsprong van de verscheidenheid aan talen de mens al van oudsher in de ban houdt, is het wachten geblazen tot het begin van de 19de eeuw voor een eerste echte wetenschappelijke aanpak, wanneer grote namen als Rasmus Rask, Franz Bopp en August Schleicher vergelijkende taalkunde het leven inroepen.² Door het systematisch vergelijken van woordstammen, -wortels en -suffixen van verschillende talen slaagde men erin aan de hand van de aanwezigheidsgraad van regelmatige overeenkomsten te bepalen of een taal al dan niet verwant was aan een andere, en in welke mate. Op dergelijke wijze werd bepaald dat verscheidene talen in Europa en Azië, zoals het Nederlands, Frans, Grieks, Latijn en Sanskriet, maar bijvoorbeeld niet het Hongaars of Ests, verwant zijn aan elkaar en dus tot eenzelfde taalfamilie behoren. Deze talen worden de Indo-Europese (IE) talen genoemd. Dankzij bovengenoemde regelmatigheden kon men zelfs nog verder gaan: hoewel er tot op de dag van vandaag geen schriftelijke overblijfselen van zijn gevonden, kon men door het toepassen van klankwetten zelfs vormen van de oertaal van die IE talen reconstrueren. Die gemeenschappelijke voorouder wordt het Proto-Indo-Europees (PIE) genoemd. Een dergelijke gereconstrueerde vorm wordt stevast gekenmerkt door een asterisk. Hoewel de 19de-eeuwse reconstructiemethode de laatste twee eeuwen onder de loep is genomen en meermaals werd uitgedaagd (zoals bij de ontdekking van twee nieuwe IE talen begin 20ste eeuw, Hettitisch en Tochaars, alsook bij de ontcijfering van het Myceens), heeft ze de tand des tijds doorstaan en wordt ze nog steeds toegepast, zij het op een ietwat verfijndere manier.³

Daar bleef het echter niet bij. Hoewel men zich initieel enkel toespitste op het reconstrueren van individuele woordwortels, -stammen, vervoegingen en verbuigingen, ging men al gauw twee stapjes verder. Om te beginnen werden gereconstrueerde proto-vormen beschouwd als een soort tijdmachine, aangezien ze tonen welke woorden en bijgevolg welke elementen aanwezig waren in de leefwereld van de Proto-Indo-Europeanen. Een techniek die in de eerste plaats werd/wordt toegepast om te bepalen waar dit volk zou hebben geleefd net vóór de opsplitsing in verschillende IE talen en wanneer deze scheiding zou hebben plaatsgevonden. Voornamelijk aan de hand van de aan-/afwezigheid van woorden voor artisanale technieken, fauna en flora, lokaliseerde men hun thuisland in de steppes van het huidige Zuid-Rusland en Oekraïne, boven

² Voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van het onderzoek naar taalverwantschap en (mythische) oertalen, verwijs ik naar hoofdstukken 15 en 16 van het *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, beide geschreven door P. Swiggers.

³ De meest overzichtelijke en correcte inleiding tot het PIE, alsook tot de IE talen zelf, vindt men in Fortson IV (2010)², waarvan een derde editie binnenkort zal verschijnen.

en tussen de Zwarte en Kaspische zee, en de opsplitsing van het PIE tussen 4000 en 3000 v.C.⁴

Vervolgens en hieraan gerelateerd legden enkele taalkundigen de lat nóg hoger, en gingen ze op zoek naar een manier om ook de immateriële wereld te reconstrueren. Deze zoektocht vertrok van het idee dat de Proto-Indo-Europeanen tot op zekere hoogte een gemeenschappelijk ideeëngoed deelden; dezelfde rituelen handhaafden, dezelfde mythes vertelden, enzovoort. Van dergelijke eerder abstracte elementen wordt verwacht dat ze niet enkel weerklank vinden in IE overeenstemmende woordvormen, maar in eerste plaats in IE uitdrukkingen of zelfs verhaallijnen. Indien een complex thema ‘X’ het onderwerp is van een verhaal in een (oude) IE taal, en in een andere (oude) IE taal een uitdrukking met dezelfde inhoud ‘X’ bestond, en in een nog andere (oude) IE taal een woordvorm voorhanden was die opnieuw ‘X’ betekende, werd geconcludeerd dat dit concept ‘X’ teruggaat op een PIE idee en dat het aldus gereconstrueerd mag worden als onderdeel van de PIE denkwereld. Hierbij geldt uiteraard de regel dat hoe meer verwante woorden men kan voorleggen op basis van klankwetten, hoe complexer en dus minder voor de hand liggend het concept is, en hoe meer data uit verschillende IE talen kunnen worden voorgelegd, des te betrouwbaarder de reconstructie wordt en hoe kleiner de kans is dat het om louter toeval of ontlening gaat.⁵

Een onderdeel van dit PIE ideeëngoed heeft geleid tot de (P)IE woorden voor ‘god’. De tientallen IE termen hiervoor lijken immers terug te gaan op drie (P)IE concepten: 1) goden oefenen krachten uit die ook mensen toekomen; 2) goden kenmerken zich door hun contrast met mensen; 3) goden zijn een integraal onderdeel van rituele praktijken. Deze drie PIE concepten hebben sporen nagelaten in de IE talen: in de ene taal in de vorm van een uitdrukking, in de andere in de hoedanigheid van een epitheton, in een nog andere taal in de naam van een godheid, en uiteindelijk in enkele IE talen ook in de vorm van het woord voor ‘god’ zelf.

Goden hebben menselijke krachten

Om te beginnen vinden we in meerdere IE talen sporen terug van goden die gekenmerkt worden door het feit dat ze een menselijke kracht uitoefenen. Zo worden goden bijvoorbeeld nu eens bestempeld als gevers van goederen

⁴ Het referentiewerk over de queeste naar het thuisland en de opsplitsing is Anthony (2007).

⁵ Er zijn heel wat boeken en artikels te vinden over dit onderwerp; basiswerken zijn onder andere: Schmitt (1967), Benveniste (1969), Mallory & Adams (1997), Watkins (1995) en West (2007). Heel wat voorbeelden in dit artikel kunnen ook in deze werken worden teruggevonden, met verdere literatuur. Naargelang de auteur zal er lossier of strenger omgegaan worden met de criteria om van een gemeenschappelijke constructie te spreken; een kritische geest is dus zeker vereist bij het lezen van deze werken.

en dan weer als alles-verbindende of beslissende krachten. *Locae causa* zal hier enkel worden ingezoomd op (representatieve extracten van) het eerste voorbeeld. Om te beginnen bestond er in het Oudgrieks een uitdrukking θεοὶ δωτῆρες ἐάων, letterlijk ‘goden, gevers van goederen’. Deze formulering kan bijvoorbeeld ontwaard worden in het begin van de *Theogonie* (43-46) van Hesiodus:⁶

(...) αἱ δ’ ἄμβροτον ὄσσαν ἰεῖσαι
θεῶν γένος αἰδοῖον πρῶτον κλείουσιν ἀοιδῇ
ἐξ ἀρχῆς, οὓς Γαῖα καὶ Οὐρανὸς εὐρὺς ἔτικτεν,
οἳ τ’ ἐκ τῶν ἐγένοντο, θεοὶ δωτῆρες ἐάων.

En zij (= de muzen) uitten hun onsterfelijke stem; ze verheerlijken in een lied allereerst het eerbiedige geslacht der goden van in het begin, zij, die Gaia en de brede Uranus hadden gebaard, en zij kwamen daaruit voort, *de goden, uitdelers van goederen*.

In de Indo-Iraanse tak wordt dezelfde uitdrukking, samengesteld uit dezelfde woordwortels, niet gehandhaafd om naar alle goden te verwijzen, maar als epitheton van bepaalde godheden. Aldus wordt in de *Rigveda*, een Oudindisch religieus werk, nu eens de god Indra *dātā vāsu*, dan weer de god Agni als *vasudāvan* bestempeld, en wordt in de *Avesta*, een Oudperzisch religieus werk, Ahuramazda *vanhuda* genoemd. Allen betekenen ‘uitdeler van goederen’.

Vervolgens staat hetzelfde gedachtegoed aan de basis van een Griekse ontwikkeling waarbij een werkwoord voor ‘uitdelen’ geleid heeft tot een substantief ‘god’: δαίωμα ‘uitdelen’ → δαίμων, ονος ‘uitdeler van goederen’ > ‘god’.⁷ Deze betekenis vinden we steevast terug in de Homerische epen wanneer de semantische verschuiving van ‘god’ naar ‘demon’ nog niet had plaatsgevonden. Een duidelijk en klassiek voorbeeld is de volgende regel uit boek 1 (221-222) van de *Ilias*:

(...) ἦ δ’ Οὐλύμπόνδε βεβήκει | δώματ’ ἐς αἰγιόχοιο Διὸς μετὰ
δαίμονας ἄλλους.

Zij (= Athena) ging heen naar de Olympus, naar het vertrek van Zeus, *bij de andere goden*.

⁶ Alle Griekse en Latijnse teksten komen uit de overeenstemmende, recentste Loeb editie (zie bibliografie). Alle vertalingen zijn van mijn hand, tenzij anders vermeld. Cursiveringen zijn steevast door mezelf toegevoegd.

⁷ Deze en volgende symbolen zullen worden gebruikt in dit artikel: ‘→’ = ‘waarvan is afgeleid’; ‘>>’ = ‘waarvan in verschillende stappen is afgeleid’; ‘>’ = ‘is fonetisch of semantisch geëvolueerd tot’.

Een andere, veelzeggende en belangrijke passage uit hetzelfde werk is de volgende (*Ilias* 5.432, 438-442):

Αἰνεία δ' ἐπόρουσε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης,
 (...)
 ἀλλ' ὅτε δὴ τὸ τέταρτον ἐπέσσυτο δαίμονι ἴσος,
 δεινὰ δ' ὁμοκλήσας προσέφη ἐκάεργος Ἀπόλλων·
 “φράζεο· Τυδεΐδῃ, καὶ χάζεο, μὴδὲ θεοῖσιν
 ἴσ' ἔθελε φρονέειν, ἐπεὶ οὐ ποτε φῦλον ὁμοῖον
 ἀθανάτων τε θεῶν χαμαὶ ἐρχομένων τ' ἀνθρώπων.

Maar Diomedes, goed in de strijdkreet, viel Aeneas aan, (...) maar wanneer hij (= Diomedes) hem (= Aeneas) voor de vierde keer aanviel *als een god*, sprak de ver werkende Apollo hem dreigend aan: “bezint, zoon van Tydeus, en trek u terug, gelieve je niet gelijk aan de goden te wanen, want nooit is het geslacht der onsterfelijke goden gelijk aan die van de op aarde begevende mensen.”⁸

De oorspronkelijke betekenis van δαίμων als zijnde ‘god’ kan in deze passage tweemaal worden afgeleid. Langs de ene kant toont het parallellisme tussen de woordgroepen δαίμονι ἴσος en θεοῖσιν ἴσ' aan dat δαίμων een synoniem kon zijn van θεός, het “klassieke” woord voor ‘god’. Langs de andere kant verwijst δαίμονι ἴσος naar de Griek Diomedes, wiens naam letterlijk betekent ‘hij die denkt als Zeus’ en wie zich distingeert van de andere stervelingen aangezien hij er als enige in is geslaagd godheden (Aphrodite en Ares) te verwonden (zie boek 5 van de *Ilias*).⁹

Een gelijklopende ontwikkeling heeft zich voorgedaan in het Oudiraans. De woordvorm *baga-* ‘god’ betekende oorspronkelijk ‘goederen’ en gaat terug op een PIE stam **bhág-o-* ‘goederen’, die zelf een afgeleide is van de PIE werkwoordswortel **bhag-* ‘een aandeel verkrijgen/geven’.¹⁰ Een semantische ontwikkeling vond plaats van ‘goederen’ naar ‘goederen uitgedeeld door god’

⁸ Merk alvast op dat de goden hier ‘onsterfelijk’ (ἀθανάτων τε θεῶν) en de mensen ‘zij die op aarde wandelen’ (χαμαὶ ἐρχομένων τ' ἀνθρώπων) worden genoemd.

⁹ Er is met andere woorden geen enkele aanzet om in de voetsporen van Schwartz, een van de vertalers van de *Ilias* naar het Nederlands, te treden en in de passage hierboven δαίμων door ‘demon’ te vertalen: “aanstormde, een demon gelijk”.

¹⁰ Een woordje uitleg over de notatieconventies is hier op zijn plaats. Als er naar een Latijns of Grieks woord wordt verwezen, geeft men standaard voor zelfstandige naamwoorden de vorm van de nominatief enkelvoud (bijv. *avus*, of δοῦλος en voor werkwoorden de eerste persoon enkelvoud, of de infinitief, (bijv. *amāre*, λύω). Voor sommige andere IE talen echter heeft men niet de gewoonte om een vervoegde of verbogen vorm te geven (al komt het ook voor), maar de stam van het woord. Wat betreft het PIE zijn beide notatiesystemen mogelijk. Een schrijfwijze als **bhag-o-* heeft als voordeel dat het de grens tussen de werkwoordswortel en het suffix in de verf zet.

Aangezien het opsommen van alle (etymologische) woordenboeken en basis grammatica’s van elke IE taal alsook van het PIE het hele artikel in beslag zou nemen, verwijs ik simpelweg

en uiteindelijk naar ‘god’ zelf. Sporen van dit Iraanse woord voor ‘god’ kunnen nog ontwaard worden in hedendaagse plaatsnamen als *Baghdad*, letterlijk ‘gecreëerd door god’, en *Behistun*, letterlijk ‘plaats der goden’. In de Indische talen dan weer, heeft deze semantische ontwikkeling naar ‘god’ niet plaatsgevonden en beduidt *bhāga-* ofwel ‘goederen’, ofwel de naam zelf van een Āditya (een bepaalde godheid). Schematisch wordt dit voorgesteld als: PIE **bhag-* ‘een aandeel verkrijgen/geven’ → PIE **bhág-o-* ‘goederen’ > Oudperzisch *baga-* (‘goederen’ > ‘goederen uitgedeeld door god’ >) ‘god’; Oudindisch *bhāga-* ‘goederen; naam van een Āditya’. Dezelfde stam, ofwel geërfd vanuit het PIE, ofwel ontleend vanuit het Iraans, ligt aan de basis van het (huidige) woord voor ‘god’ in de Slavische talen: bijv. het Russische en Bulgaarse *bog* ‘god’. Hoewel de Slavische term tegenwoordig niet meer ‘goederen’ betekent, moet het ooit ook dat hebben uitgedrukt. Enkele derivaten ervan, zoals het Russische *bogátyj* ‘rijk’ en *ubógij* ‘miserabel’, houden immers vanuit een semantisch standpunt enkel steek indien ze zijn afgeleid van de betekenis ‘goederen’.

Een dergelijke ontwikkeling van ‘goederen’ naar ‘welvaart, voorspoed, fortuin, rijkdom’ kan eveneens gespot worden in de Indische taal. Aldus betekent *bhāga-* niet enkel ‘goederen’, maar soms ook ‘welvaart’ of ‘eigendom’. Alternatief gezien zou het ook kunnen dat in de Slavische talen een semantische ontwikkeling heeft plaatsgevonden van ‘god’, naar iets als ‘god als uitdeler aan jouw zijde hebben’ en dus ‘rijk’. Een dergelijke overgang is niet onbekend: zo is het Latijnse woord *dīves* ‘rijk’ afgeleid van een PIE stam voor ‘god’ **diw-* (zie hieronder). Ook in het Grieks lijkt deze driehoeksverhouding niet te ontbreken: δαίμων wijst namelijk vaak op de kracht die het lot of het fortuin van de mensen bepaalt, zoals in het werk van tragedieschrijver Aeschylus (*Perzen* 558-602):

(Βασιλεύς)

φίλοι, κακῶν μὲν ὅστις ἔμπειρος κυρεῖ,
ἐπίσταται βροτοῖσιν ὥς ὅταν κλύδων
κακῶν ἐπέλθῃ, πάντα δειμαίνειν φιλεῖ,
ὅταν δ’ ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθέναί
τὸν αὐτὸν αἰὲν ἄνεμον οὐριεῖν τύχης.

(Koning:) “Vrienden, al wie ervaring heeft met leed weet dat stervelingen, wanneer een zee van problemen hen nadert, steevast schrik krijgen van alles. Maar wanneer *voorspoed* overvloedt, zijn ze ervan overtuigd dat diezelfde wind altijd tot succes zal leiden.”¹¹

naar Fortson IV (2010)² waarin men alle basisbibliografie kan terugvinden (zie voetnoot twee), alsook naar de Meyer (2016). Ik beperk me in dit artikel tot het vermelden van concrete studies.

¹¹ Let alvast op het Griekse woord om naar mensen te verwijzen (βροτοῖσιν) dat letterlijk ‘stervelingen’ betekent.

Hier moet δαίμων dus zeker niet als ‘god’ worden vertaald, maar als ‘voorspoed’, quasi een synoniem van het Griekse woord τύχη ‘lot’. Merk ten slotte op dat de samenstelling εὐδαίμων, ‘voorspoedig’ betekent, wat we zowel kunnen begrijpen als ‘god als goede uitdeler aan je zijde hebbend’, als ‘een goed lot hebbend’.

Alles samengevat kan er worden aangenomen dat goden in het PIE werden gezien als krachten die instaan voor het uitdelen van goederen, en dus je voorspoed, je rijkdom. Dit idee vinden we langs de ene kant terug in de woorden voor ‘god’ in de Slavische talen, het Iraans en het Grieks, alsook in de uitdrukking/epitheton ‘goden uitdelers van goederen’ in zowel de Oudgriekse als de Indo-Iraanse teksten, en ten slotte ook in de naam van een godheid zelf in het Oudindisch.

Goden tegenover mensen

Een tweede, wijdverspreid (P)IE concept is het tegenover elkaar stellen van goden en mensen. De oudste IE teksten wemelen van uitdrukkingen waaruit blijkt dat goden als onsterfelijk, hemels, eeuwig en niet verouderend worden beschouwd, in tegenstelling tot mensen die sterfelijk en aards zijn, en oud en ziek worden. In bovenvermelde passages werden nu eens de mensen als χαμαὶ ἐρχομένων τ’ ἀνθρώπων ‘zij die op aarde wandelen’ omschreven, dan weer als βροτοῖσιν ‘stervelingen’, en goden als ἀθανάτων ‘onsterfelijk’. Andere veelbeduidende Griekse tekstfragmenten zijn de volgende uit de *Odyssee* (6.150, 153) en de *Ilias* (11.1-2; 22.7-9):

εἰ μὲν τις θεός ἐστι, τοὶ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν,
(...)
εἰ δέ τις ἐστι βροτῶν, τοὶ ἐπὶ χθονὶ ναιετάουσιν,

(Odysseus tegen Nausicaä:) “als jij een god(in) bent, die de brede hemel bewoont (dan...), of als jij een sterfelijke bent, die op de aarde verblijft, (dan...)”

Ἡὼς (...) | ὄρνυθ’, ἵν’ ἀθανάτοισι φάως φέροι ἡδὲ βροτοῖσι·

De dageraad stond op, om het licht te brengen aan de onsterfelijken en de sterfelijken:

αὐτὰρ Πηλεΐωνα προσηύδα Φοῖβος Ἀπόλλων·
“τίπτε με, Πηλέος υἱέ, ποσὶν ταχέεσσι διώκεις,
αὐτὸς θνητὸς ἐὼν θεὸν ἄμβροτον; (...)”

En Foibos Apollo zei tegen de zoon van Peleus (= Achilles): “zoon van Peleus, waarom achtervolg jij, zijnde zelf een sterveling, mij, een onsterfelijke god, met snelle voeten?”

Hier zal eerst worden ingezoomd op de tegenstelling onsterfelijke goden tegenover sterfelijke mensen, en vervolgens op die van de hemelse goden tegenover de aardse mensen.

De eerste categorie woorden en uitdrukkingen stammen af van twee PIE woorden voor ‘sterven’, namelijk **nek-* (cf. *necrofiel*) en **mer-* (cf. *la mort*). Hoewel goden stevast onsterfelijk worden genoemd, is er vreemd genoeg maar één IE taal waarin mogelijks het woord voor ‘god’ zelf afstamt van het concept dat goden onsterfelijk zijn, namelijk het Tochaars: (dialect A) *ñkāt* ‘god’ en (dialect B) *ñakte* ‘god’ die letterlijk ‘hij die weerstaat aan de dood’ zouden hebben betekend (zie Pinault 2008: 36). Er zijn daarentegen wel heel wat woorden voor ‘mens’ die afgeleid zijn van het concept ‘sterfelijk’. Het Tochaarse woord voor ‘man’ (A. *onk*, B. *enikwe*) is afgeleid van de wortel **nek-* en betekende oorspronkelijk ‘hij die sterfelijk is’. In de Iraanse talen, zowel het Avestisch (*mašya-*), als het Oudperzisch (*martiya-*), als het Farsi (*mard*), alsook in het Armeens (*mard*; mogelijks een leenwoord) gaan alle woorden voor ‘mens’ dan weer terug op de tweede wortel: **mer-*. In de andere IE talen vinden we talrijke voorbeelden van goden die onsterfelijk en mensen die sterfelijk worden genoemd zonder dat het woord voor ‘god’ of ‘mens’ zelf ervan afgeleid werd, zoals: *amṛtam mártiyaṃ ca* ‘de sterfelijken en de onsterfelijken’ in het Oudindisch en *di immortalis* ‘de onsterfelijke goden’ in het Latijn. Ook in het Nederlands wordt ‘stervelingen’ gehanteerd om naar de mensen te verwijzen. In het Grieks staat de wortel **mer-* aan de basis van *βροτός* ‘sterfelijk’ en *ἄμβροτος* ‘onsterfelijk’. De andere PIE woordwortel voor ‘sterven’, **nek-*, werd vervangen door **than-* in het Grieks: *θνητός* ‘sterfelijk’ en *ἀθάνατος* ‘onsterfelijk’. De wortel **nek-* kan echter wel nog ontwaard worden in verband met de goden in het woord *nektar*, de drank van de goden in de Oudgriekse mythologie.

Hoewel er dan maar één of misschien zelfs geen woord voor ‘god’ is ontwikkeld uit het concept van onsterfelijkheid, zijn er daarentegen heel wat afgeleid van een hemelse eigenschap. Deze en aaneensluitende ontwikkelingen kunnen best eerst als volgt gevisualiseerd worden (schema op basis van Rau 2010):

(A)PIE **dey-* ‘helder zijn, schijnen’ >> (B) PIE **dyéus* ‘wat verbonden is met de heldere hemel’

> ‘hemel’, ‘dag’, ‘hemelgod’

> IE, bijv. Grieks *Ζεύς*

→ (C1) PIE adjectief **diwyós*

> IE, bijv. Grieks *διός*

- (C2) PIE **deywós* ‘diegene die woont in/behoort tot de heldere hemel’ > ‘god’
 > IE, bijv. Latijn *deus*

Er zijn drie verschillende vormen (A), (B) en (C: C1 + C2) die elk al voorhanden waren in het PIE. Elke PIE vorm staat aan de basis van meerdere IE vormen. Alles begint met een PIE werkwoordswortel **dey-* ‘helder zijn, schijnen’. Hiervan is via tussenstappen een lexeem **dyéus* afgeleid dat letterlijk betekent ‘wat verbonden is met de heldere hemel’ en vervolgens zowel ‘hemel’, ‘dag’ als ‘god’. Ten slotte zijn er, nog steeds binnen het PIE zelf, twee woorden afgeleid van de stam van **dyéus*, namelijk **deywós* ‘degene die woont in, of behoort tot, de heldere hemel’, of met andere woorden ‘god’, en een adjectief **diwyós* letterlijk ‘behorend tot de **dyéus*’. De reden waarom het belangrijk is een onderscheid te maken tussen deze niveaus, is omdat de IE woorden die van C2 **deywós* zijn afgeleid, over het algemeen enkel ‘god’ betekenen, terwijl de IE woorden die voortkwamen uit B **dyéus*, vaak niet alleen ‘god’, maar ook ‘dag’ of ‘hemel’ beduiden. De meeste IE woorden voor ‘god’ komen van C2 **deywós*.

Dit laatste PIE woord (C2 **deywós*) om te beginnen, staat aan de basis van het Vedische woord voor ‘god’ (*devá-*), alsook aan de Baltische woorden voor ‘god’ (Litouws: *diēvas*, Lets: *diēvs*, Oudpruisisch: *deywis*), en de Keltische (Oudiers: *día*, Welsh: *duiu*, Gallisch: *dēvo-* etc.). In het Oudnoors betekent meervoud *tívar* ‘goden’. Ook in de Italische taalfamilie zijn er attestaties, zoals het Venetische *deivos*, een accusatief meervoud. In het Latijn heeft een tweeledige fonologische evolutie plaatsgevonden: **deyw-*, de stam van **deywós*, werd *de-* voor een uitgang met een /u/ of /o/, maar *dīw-* voor een uitgang met een /e/ of /i/. Zo zijn er uit één paradigma voor ‘god’, twee paradigmata ontstaan, namelijk *deus*, *deī* ‘god’ en *dīvus*, *dīvī* ‘god’. Deze laatste zou uiteindelijk in de loop der tijd eerder als adjectief ‘godelijk’ worden gehanteerd. Alle Romaanse woorden voor ‘god’, zoals het Franse ‘dieu’, stammen af van het Latijnse *deus*. Aangezien alle IE derivaten van **deiws* ‘god’ betekenen, kan worden afgeleid dat **deywós* zelf al ‘god’ betekende in het PIE.

Het andere PIE woord (B: **dyéus*) staat aan de basis van andere IE woorden voor ‘god’, alsook de naam van enkele godheden en IE termen voor ‘dag’ en ‘hemel’. Het lexeem betekende oorspronkelijk ‘wat verbonden is met de heldere hemel’ en bij uitbreiding (nog steeds in de PIE fase) ‘hemel’, ‘dag’, ‘hemelgod’. Eerst en vooral heeft er zich een betekenisverschuiving afgespeeld van ‘hemelgod’ naar ‘god’, een betekenis die we terugvinden in meerdere Anatolische woorden (Hettitisch: *šīu-* ‘god’, Palaisch: *tiu-na* ‘god’, Luwisch: *ciw-* ‘god’). In het Armeens is de betekenis van ‘hemelgod’ niet bewaard gebleven en vinden we enkel nog het woord voor ‘dag’: *tiw*. In het Oudkerkslavisch dan weer, is enkel nog de betekenis van ‘heldere hemel’ overgebleven in

het woord voor ‘regen’ *dṛ̥ždb*, dat letterlijk ‘geen heldere hemel’ betekent. In het Vedisch vervolgens, zijn alle drie betekenissen gebleven in *dyáv-*. Het woord kan zowel ‘hemel’ betekenen, als ‘hemelgod’, als ‘dag’. Ten slotte hebben er zich in zowel het Grieks als het Latijn enkele ietwat complexere semantische en fonologische ontwikkelingen voltrokken. In het archaïsch Grieks om te beginnen, betekende de stam zowel ‘hemel’, ‘dag’ als ‘hemelgod’. Meer bepaald is het de alom gekende naam geworden van de hemelgod, namelijk *Zeus*. De betekenissen van ‘hemel’ en ‘dag’ echter, vinden we enkel nog terug in heel erg oude uitdrukkingen. Daarna is het woord voor ‘dag’ vervangen door Grieks ἡμαρ, en het woord voor ‘hemel’ door Grieks οὐρανός. Een reliëf is bijvoorbeeld ἐνδιος ‘op de middag’, in oorsprong een locatief enkelvoud: ἐν διῇ. De oude betekenis van ‘hemel’ is ietwat moeilijker aan te tonen, aangezien Zeus zowel de hemelgod alsook de stormgod was en het paradigma ervan dus vaak zowel met ‘Zeus’ als ‘hemel’ vertaald kan worden. In het Latijn ten slotte, werd net zoals in het Grieks het woord voor ‘hemel’ vervangen, namelijk door *caelum*. In tegenstelling tot het Grieks echter, werd het woord voor ‘dag’ niet gesubstitueerd. Het paradigma van **dyéus* werd daarentegen in twee paradigmata gesplitst (nogmaals) uit fonologische redenen. De nultrap-vormen (i.e. zonder /e/) hebben geleid tot de verbuiging van ‘dag’: **diy-* > *di-* >> *diēs* ‘dag’, en de e-trap-vormen tot die van Jupiter: **dyew-* > *diow-* > *iov-* >> *Iovis* (cf. *lū-piter*). De Romeinen hebben dus de naam van hun hemelgod afgeleid van dezelfde PIE vorm als de Grieken, zijnde *lūpiter*: een samenstelling van een stam van **dyéus* en *pater* ‘vader’. Hun hemelgod heette dus letterlijk ‘vader hemel’.

De derde PIE afgeleide vorm (C1: **diwyós*) is een bijvoeglijk naamwoord dat oorspronkelijk moet hebben betekend ‘behorende tot de **dyéus*’, of met andere woorden ‘behorende tot de dag’, ‘behorende tot de hemel’ of ‘behorende tot de hemelgod’. Eigenaardig genoeg zijn er, tot zover ik weet, geen afleidingen in de IE talen die wijzen op een betekenis ‘behorende tot de dag’. Er zijn daarentegen wel heel wat IE vormen die ‘behorende tot de hemel’ beduiden, zoals het Vedische *divyá-* ‘hemels’ of het Latijnse *dīus* ‘hemels’ en het afgeleide zelfstandig naamwoord *dīum* ‘open lucht’. Hoewel het Griekse *diōs* in vertalingen vaak wordt vertaald door ‘goddelijk’, betekent het in de eerste plaats ‘behorende tot de hemel’ of ‘behorende tot de hemelgod (Zeus)’. Merk bijvoorbeeld volgende regels op van *Ilias* 9 (536, 538):

οἷη δ’ οὐκ ἔρρεξε Διὸς κόρυη μέγαλοιο·
 (...)
 ἡ δὲ χολωσαμένη δῖον γένος ἰοχέαιρα

Hij had enkel niet geofferd aan de dochter van de grote Zeus.
 (...) en het pijlenschietende *kind van de hemelgod* werd boos

Pas in een latere fase vond een semantische uitbreiding naar ‘goddelijk’ plaats en daarna naar ‘fantastisch, wonderbaarlijk’. Die laatste ontwikkeling is wijdverspreid; zo kunnen de Nederlandse bijvoeglijke naamwoorden ‘hemels’ of ‘goddelijk’ ook uitdrukken dat iets bijzonder is, zoals ‘een hemelse cake’ of ‘een goddelijke man’.

Alvorens over te gaan naar de volgende sectie, moet er nog even worden ingegaan op woorden voor ‘mens’ die zijn afgeleid van een geografische tegenstelling met goden. Net zoals er termen voor ‘mens’ zijn afgeleid van ‘sterfelijk’, zijn er ook afgeleid van het PIE woord voor ‘aarde’: **dhéǵhōm*. Een eerste en meest gekend voorbeeld is het Latijnse *homō*, waar zowel het Franse *homme* ‘mens, man’, alsook *on* ‘men’ vandaan komt. De stam van ‘aarde’ bevindt zich vervolgens ook in de Baltische (Oudlitouws: *zmuō*, Oudpruisisch: *smoy*), Keltische (Oudiers: *duine*) en Oudgermaanse (bijv. Oudnoors: *gumi* en Gotisch: *guma*) woorden voor ‘mens’. Ietwat verborgen bestaat deze vorm zelfs nog in het huidige Engelse en Nederlandse *groom* en *gom* in de samenstellingen *bride-groom* en *bruide-gom*.

Opmerkelijk genoeg heeft in het Grieks geen van de concepten ‘sterfelijk’, ‘onsterfelijk’, ‘hemels’ of ‘aards’ geleid tot een woord voor ‘god’ of ‘mens’. We vinden enkel voorbeelden van mensen die worden omschreven als ‘sterfelijk’ en ‘op de aarde wandelend’, en goden als ‘onsterfelijk’ en ‘in de hemel vertoevend’.

Goden als ritueel onderdeel

Tot slot zijn meerdere woorden voor ‘god’ niet gebaseerd op een menselijke kracht of een contrast met de mensen, maar op een bepaald ritueel aspect, zijnde de plaats of het gebeuren. Zowel het woord *θεός* als *god* vindt zijn oorsprong in deze categorie.

θεός

De basis van *θεός* ligt in de PIE werkwoordswortel **dheh₁-* (zie de Meyer 2016 voor de volledige etymologische analyse en waarop deze sectie gebaseerd is). Deze wortel wordt standaard vertaald met ‘plaatsen’, maar betekent eigenlijk heel wat zaken: ‘doen’, ‘creëren’, ‘bepalen’... Ze ligt aan de basis van heel wat IE werkwoorden, zoals het Nederlandse ‘doen’, het Griekse *τίθημι* ‘plaatsen’, het Russische *det* ‘plaatsen’, het Latijnse *facere* ‘doen’, *-dere* in heel wat samengestelde werkwoorden zoals *con-dere*, *ab-dere*, *ad-dere*, *cre-dere*, en het Iraanse *-dad* in de samenstelling *Bagh-dad*. Van de duizenden IE woordvormen afgeleid van deze PIE wortel behoren er heel wat tot het semantische domein van religie en jurisdictie, zoals het Griekse *ἀνατίθημι*

‘offeren’, het Latijnse *fētiālis*, een priestergenootschap in Rome, het Vedische *dhāman-* ‘optrek van een godheid’, en het Russische *douma*. Meer zelfs, alles wijst erop dat er in het PIE zelf al een afgeleide woordstam bestond behorend tot een dergelijk semantisch veld: **dheh₁-s-* ‘hetgeen geplaatst is op een gewijde plek’. Deze stam maakt deel uit van meerdere IE woordvormen, de ene al bekender dan de andere, zoals het Latijnse *fānum* ‘tempel’ (cf. *profaan*), *fēstus* ‘(religieus) feest’ (cf. ‘feest’ en ‘festival’), *fēriae* ‘feestdagen’ en misschien zelfs *fās* ‘godelijke wet’. Van dit woord wordt meestal gezegd dat er een connectie is met het werkwoord *fārī* ‘spreken’ en dat het oorspronkelijk een ‘godelijke uitspraak’ moet hebben betekend. Even plausibel echter is het voorstel dat het van de PIE stam **dheh₁-s-* afgeleid is (zie bijv. Lamberterie 2013: 36). In het Vedisch en Anatolisch dan weer, zijn er heel wat woorden van afgeleid die min of meer met ‘altaar’ of ‘votiefobject’ kunnen worden vertaald: het Vedische *dhiṣṇiya-* ‘~altaren; epitheton van bepaalde goden’ en in de Anatolische tak (zie Melchert 1994: 190-191; 1997: 48-50) Luwisch: /tasa(n)-za/ ‘votief monument’, Lycisch: θθ̃ ‘altaar’, Lydisch: *tašēn* ‘votief object’, maar ook Luwisch: /tānā-/ ‘heilig, onverwoestbaar’. Vervolgens zijn er ook een paar derivaten die ‘god’ betekenen, namelijk θεός (cf. *theologie* en *enthousiast*) wat letterlijk ‘diegene die behoort tot de gewijde plek’ zou hebben betekend, alsook Frygisch δεως ‘god’ (zie bijv. Lubotsky 1998: 419) en Armeens *dī-* (een meervoud) ‘goden’. In de Latijnse taal bovendien, bevindt zich mogelijks nog een spoor van deze PIE stam; niet in een woord voor ‘god’ zelf, maar in de naam van een (oude) godin, namelijk Feronia. Zij werd voornamelijk vereerd in het midden van Italië. Er is niet zoveel over haar bewaard gebleven, maar als erover geschreven werd, ging het stevast over de *Lūcus Fērōniae* / *Fērōniae fānum* en staat het heiligdom zelf altijd centraal.

Hoewel de oorspronkelijke betekenis van ‘gewijde plek’ niet meer zichtbaar is in het Griekse woord voor ‘god’ θεός, is het dat wel nog in twee nauw verwante Griekse vormen die bijgevolg extra aandacht verdienen. De eerste, θεσ-, bevindt zich enkel in samenstellingen als θέσ-κελος, θέσ-φατος, θεσ-πέσιος en θέσ-πις. Vaak worden deze woorden gewoon vertaald met ‘goddelijk’ of ‘iets dat door god is gedaan’. Desalniettemin is dit eerste samenstellingslid geen afgeleide van θεός, maar de uitkomst van de stam **dheh₁-s-* in samenstellingen. Dit heeft als gevolg dat het niet in de eerste plaats naar ‘god’ of ‘iets goddelijks’ verwijst, maar naar ‘een gewijde plek’. Een nauwlettende lectuur van deze en andere samenstellingen onthult inderdaad sporen van deze oorspronkelijke betekenis. Over het volk de Θεσ-πρωτοί bijvoorbeeld, wordt het volgende geschreven in de *Odyssee* (19.270-272, 287-288, 296-298):

ὥς ἦδη Ὀδυσῆος ἐγὼ περὶ νόστου ἄκουσα
 ἀγχοῦ, Θεσπρωτῶν ἀνδρῶν ἐν πίονι δήμῳ,
 ζῶσιν· (...)
 (...)

ὧς μοι Θεσπρωτῶν βασιλεὺς μυθήσατο Φεΐδων·
 ὦμνυε δὲ πρὸς ἔμ' αὐτόν, ἀποσπένδων ἐνὶ οἴκῳ,
 (...)
 τὸν δ' ἐς Δωδώνην φάτο βήμεναι, ὄφρα θεοῖο
 ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο Διὸς βουλὴν ἐπακούσαι,
 ὅπως νοστήσειε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν

Ik (= Odysseus) heb over de terugtocht van Odysseus gehoord; hij is dichtbij, levend, in het rijke land van de Thesprootse bevolking. (...)

Zo heeft Pheidon, koning van de Thesproten het mij verteld. En hij zwoer aan mijzelf, terwijl hij een plengoffer deed in zijn huis, (...)

En hij (= Pheidon) zei dat hij (= Odysseus) naar Dodona was gegaan, om te luisteren naar de wil van Zeus via de bebladerde hoge eik van de gewijde plek, hoe hij zou moeten terugkeren naar zijn geliefde vaderland (...)

Met andere woorden, in Thesprotia, het gebied van de Thesproten, bevindt zich het heiligdom van Dodona waar een orakel van Zeus is. Dit gegeven stemt overeen met de samenstelling waarvan het tweede deel -πρωτοί afgeleid is van het werkwoord πορεῖν 'verschaffen'. Samen betekent het aldus: 'zij die de θεσ- verschaffen', namelijk 'de gewijde plek', zijnde het orakel van Dodona. Vervolgens vinden we θεσ- ook terug in een andere naam:

Κάλχας Θεστορίδης, οἰωνοπόλων ὄχ' ἄριστος,
 ὃς ἦδ' ἰτά τ' ἐόντα τά τ' ἐσσόμενα πρό τ' ἐόντα, (*Ilias* 1.69-70)

Calchas, zoon van Thestor, veruit de beste der vogelwichelaars, die wist het heden, *de toekomst en het verleden*.

Aangezien de befaamde Homerische ziener Calchas de zoon is van Thestor, is er nogmaals een verband tussen θεσ- en een waarzeggend vermogen. Hierbij aansluitend, komt een deel van de uitdrukking in het tweede deel van de zojuist geciteerde Griekse zin terug in het begin van de *Theogonie* van Hesiodus (31-32):

(...) ἐνέπνευσαν δέ μοι ἀνδρῶν
 θέσπιν, ἵνα κλείοιμι τά τ' ἐσσόμενα πρό τ' ἐόντα,

En ze (= de muzen) bliezen me in *een orakelsprekende stem*,
 Opdat ik zou tot roem maken de toekomst en het verleden.

In deze passage wordt bezongen hoe de muzen de zanger de mogelijkheid geven op een kijk op zowel het verleden als de toekomst. De samenstelling

θέσις bestaat uit θεσ- en een stam verwant aan het Griekse werkwoord ἐννέπω (< *sek^w- ‘praten’) (zie bijv. Dieu 2015), en is meermaals aanwezig in teksten die verwijzen naar profetieën en orakels (zie Koller 1965). Zo wordt ze gehanteerd in verband met de voorspellende gave van Cassandra in de tragedie *Agamemnon* van Aeschylus (1150-1155):

(ΧΟΡΟΣ)

πόθεν ἐπισύτους θεοφόρους ἔχεις
 ματαίους δῦας,
 τὰ δ’ ἐπίφοβα δυσφάτω κλαγγᾷ
 μελοτυπεῖς ὁμοῦ τ’ ὀρθίοις ἐν νόμοις;
 πόθεν ὄρους ἔχεις θεσπεσίας ὁδοῦ
 κακορρήμονας;

(Koor:) “Vanwaar haal je die plotselinge *goddelijke inspiratie*, lege ellende, en zing je deze vreeswekkende dingen in moeilijk te begrijpen klanken en tegelijk in een melodie met hoge toonhoogte? Vanwaar haal jij de grensstenen van de weg van je ellende voorspellende *profetie*?”

Waarom het belangrijk is om te weten dat θέσις niet zomaar ‘door de goden besproken’, ‘goddelijk’ of iets dergelijks betekent, toont het volgende fragment *Ilias* 2 (367-368) ons aan:

“(…) ”

γνώσεαι δ’ εἰ καὶ θεσπεσίη πόλιν οὐκ ἀλαπάξεις,
 ἢ ἀνδρῶν κακότητι καὶ ἀφραδίῃ πολέμοιο.”

(Nestor tegen Agamemnon:) “En je zal weten of je de stad niet kan innemen *door een profetie*, of door onbekwaamheid van je mannen en onwetendheid in oorlog.”

Hoewel hier θεσπεσίη (een variante vorm van θέσις, zie Koller 1965) werd vertaald door ‘door een profetie’, wordt regelmatig de vertaling ‘door de wil van de goden’ aangeboden. Ook al klinken de twee vertalingen op het eerste zicht gelijklopend, wijst de eerste op een subtiel verschil tussen iets wat al lang voorspeld was en al altijd vaststond, en de tweede enkel op de plotse wil van de goden. Een verschillende opvatting/vertaling wijst met andere woorden op een verschillende wisselwerking tussen, en invloed van, de goden en andere krachten.

In de laatste samenstelling die hier besproken zal worden, is de stam θεσ- iets minder vanzelfsprekend, namelijk in θεωρός/θεωρία. De θεωρός is de persoon die de actie doet en de θεωρία verwijst naar de actie zelf. Deze laatste is

uiteraard gekend dankzij het Nederlandse woord ‘theorie’. Het woord heeft echter een wel heel erg lange weg afgelegd alvorens dat te betekenen. In de Oudgriekse teksten betekent het van alles, zoals iemand die een orakel raadpleegt, iemand die meedoet aan een festival, een toeschouwer (van een festival) of iemand die op reis gaat om van alles te zien en kennis op te doen. Aangezien het idee ‘toeschouwen’ en ‘toeschouwer’ vaak op de voorgrond treedt, werd en wordt nog steeds θεωρός opgevat als een samenstelling met θέα ‘zicht’. Er zijn echter heel wat problemen met die etymologie, die voor het eerst aangekaart zijn door Hermann Koller (zie Koller 1958 voor alle argumenten). Hoewel deze laatste al een verband zag met θεός en had geopperd om het orakel-element als oorspronkelijk te beschouwen, is het pas Meier-Brügger (2006) die uiteindelijk het element θεσ- erin heeft vastgesteld. De oudste (overgeleverde) attestatie van de samenstelling bevindt zich in het werk van Theognis (*Elegieën* 1.805-808):

τόρνου καὶ στάθμης καὶ γνώμονος ἄνδρα θεωρὸν
 εὐθύτερον χρεὶ <ἔ>μεν, Κύρνε, φυλασσόμενον,
 ᾧτινί κεν Πυθῶνι θεοῦ χρήσασ’ ἰέρεια
 ὁμῶν σῆμῃνι πίονος ἐξ ἁδύτου·

Het is nodig dat een *theorós* man rechter is dan een (timmermans) kompas en een lat en een winkelhaak, Cyrnus, al bewakend, aan wie de priesteres de stem van de god in Pytho (= Apollo) verkondigt en uitlegt vanuit het rijke heiligdom.

Deze uitleg komt precies overeen met een reconstructie aan de hand van θεσ-: iemand die naar het orakel gaat, de waarzeggende woorden trouw bewaard en bewaakt, en ze overbrengt aan zijn stad. Het tweede deel -ωρός is gekend uit andere samenstellingen zoals πυλ(α)ωρός (letterlijk: poort-bewaker), waarin het steevast ‘bewaker’ beduidt. Andere, korte voorbeelden waarin de oorspronkelijke betekenis naar boven komt, zijn de volgende twee (Sophocles *Oedipus te Colonus* 412-413):

(Οἰ.) ἃ δ’ ἐννέπεις, κλυοῦσα τοῦ λέγεις, τέκνον;
 (Ισ.) ἀνδρῶν θεωρῶν Δελφικῆς ἁφ’ ἐστίας.

(Oedipus:) “De dingen die je me vertelt, kind, van wie heb je ze gehoord?”

(Ismene:) “Van *theoroi* mannen, van het Delfische heiligdom.”

Op (onder andere) een inscriptie van de 4de eeuw v.C. (*IG* IV, 748.15-16, Peloponnesos) lezen we vervolgens dat een van de bijnamen van Apollo ‘de Thearios’ was. Dit is een dialectale vorm van θεώριος.

ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ | Θεαρίου (...)

In het heiligdom van Apollo de Thearios

Naast θεσ- is er nog een tweede Griekse vorm waarin de oorspronkelijke betekenis van ‘gewijde plek’ aanwezig is, namelijk θεῖος ‘goddelijk’. Dit woord is hoogstwaarschijnlijk niet afgeleid van het Griekse woord θεός, maar direct van een stamvorm van **dheh₁-s-*, of θεσ- (zie Ruijgh 1967: 222). Dit heeft als gevolg dat het bijvoeglijk naamwoord oorspronkelijk niet letterlijk ‘goddelijk’ betekende, maar ‘behorend tot de gewijde plek’. Bewijs hiervoor vinden we bijvoorbeeld in het feit dat dit naamwoord in de eerste plaats als synoniem van θέσπις kon gehanteerd worden, meer bepaald in combinatie met αἰοδός: θεῖος αἰοδός = θέσπις αἰοδός (zie voor dit verband ook Koller 1965). Vervolgens en hiermee gepaard gaand, is het feit dat δῖος en θεῖος niet altijd inwisselbaar zijn, hoewel ze metrisch equivalent zijn en beide vaak als ‘goddelijk’ worden vertaald. Hierboven werd al aangehaald dat ook δῖος slechts in een latere fase ‘goddelijk’ betekende en oorspronkelijk ‘behorend tot de hemelgod’. Van beide adjectieven kunnen relieken teruggevonden worden in archaïsche uitdrukkingen: zo kan de aarde enkel als δῖος en de zanger enkel als θεῖος bestempeld worden.

God

Naast het woord θεός en aanverwanten vindt ook het Nederlandse woord voor ‘god’ zijn oorsprong in het rituele gebeuren. In plaats van net zoals voordien vanuit het PIE te vertrekken en naar de attestaties in de IE talen toe te werken, is het hier makkelijker om te beginnen met de Germaanse talen en zo naar een oudere, gereconstrueerde vorm op te klimmen. Het equivalent van ons Nederlandse woord bestaat immers in alle Germaanse talen, Gotisch: *gub*, Oudnoors: *guð*, (Oud)Engels: *god*, Oudhoogduits: *got*, Oudsaksisch: *god*, enzovoort. Hieruit kan bijgevolg met zekerheid afgeleid worden dat er een Proto-Germaanse vorm moet hebben bestaan: **gudā-*. Wat betreft de oorsprong van deze reconstructie dan weer, zijn er twee hoofdopties: de Proto-Germaanse vorm kan ofwel afstammen van een PIE vorm, ofwel ontleend zijn uit een andere niet-IE taal. De enige manier om te bewijzen dat iets ontleend zou zijn uit een andere niet-IE taal, is door te bewijzen dat geen enkele PIE reconstructie mogelijk is. Of met andere woorden, stel dat een PIE reconstructie fonologisch en semantisch plausibel is, is er geen reden om te denken dat iets ontleend zou zijn. Een eerste stap is bijgevolg het op zoek gaan naar mogelijke PIE reconstructies. Theoretisch gezien kan **gudā-* afkomstig zijn van PIE **ǵhutó-*, alsook van **ghutó-*. Aangezien er geen enkele PIE wortel **ghew-* is die semantisch verband houdt met het woord voor ‘god’, kan **ghutó-* alvast

worden geschrapt. PIE **ǵhutó-* langs de andere kant, kan op zijn beurt een afgeleide zijn van twee verschillende PIE werkwoordswortels die beide semantisch plausibel zijn: *ǵhewH-* en *ǵhew-*.

De eerste van de twee, *ǵhewH-*, dus die mét /H/ vanachter, betekent ‘aanroepen’. Afgeleide IE werkwoorden zijn onder andere het Oudkerkslavische *zъvati* ‘roepen’ en Vedische *hav-/hū-* ‘aanroepen (in ritueel)’. **ǵhuH-tó-m* zou aldus betekend hebben: ‘diegene die is aanroepen’. Hetzelfde voltooid deelwoord vinden we ook in het Vedisch terug als een epitheton van Indra: *puru-hūtá-* ‘diegene die veel wordt aanroepen’. Semantisch is er uiteraard geen enkel probleem: de link tussen het aanroepen van de goden en de godheid als diegene die aanroepen wordt is alom vertegenwoordigd in de IE teksten (zie bijv. Watkins 1974).

De PIE werkwoordswortel zonder /H/, *ǵhew-*, vervolgens, beduidt ‘gieten (in een offer)’ en staat aan de basis van werkwoorden als Grieks *χέω/χεύω* ‘gieten’ en Vedisch *hav-/hu-* ‘een libatie doen’. De vorm met een extra /d/, vinden we vervolgens nog in zowel het Latijnse *fundō* ‘gieten’ als het Nederlandse *gieten* zelf. **ǵhu-tó-m* zou bijgevolg beduid hebben: ‘diegene waarvoor een libatie wordt gedaan’. Opnieuw kan dit voltooid deelwoord worden bespeurd in de Indo-Iraanse tak: zo betekent Vedisch *hutá-* ‘diegene waarvoor geofferd wordt’ en is een *hótar* (Vedisch) of *zaotar* (Avestisch) ‘diegene die het offer doet (~priester)’. Een libatie, plengoffer of drankoffer klinkt al vrij specifiek, maar dit was een wijdverspreid ritueel onder de Indo-Europeanen, en dus de Proto-Indo-Europeanen, alsook in het bijzonder bij de Germanen (zie Cahen 1921b). Een van de vele voorbeelden uit het Grieks (met een ander werkwoord weliswaar) is de volgende Homerische passage (*Ilias* 7.479-481):

(...) τοὺς δὲ χλωρὸν δέος ἦρει·
οἶνον δ’ ἐκ δεπῶν χαμάδις χέον, οὐδέ τις ἔτλη
πρὶν πιεῖν, πρὶν λείψαι ὑπερμενεί Κρονίωνι.

En een groene angst greep hen; en ze goten wijn uit hun bekertjes op de grond, en niemand durfde eerst drinken alvorens een libatie te hebben gedaan voor de machtige zoon van Kronos (= Zeus).

Hieruit kan worden opgemaakt dat het simpelweg uitgieten van wijn op de grond voldoende was voor een libatie. Hetzelfde fenomeen komt ook in de Oudnoorse mythologie terug: bier dat overvloedig uit overvolle drinkbekers gold voor hen als een libatie (zie de uitgebreide studie in Cahen 1921b, alsook bijv. Sundqvist 2005). Een van de beste getuigenissen over de rites en de gebruiken van de Germanen komt van een Duitse, Latijnsschrijvende man, genaamd Adam van Bremen (11de eeuw n.C.). Zo schreef hij onder andere in zijn *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (4.27; tekst naar Schmeidler 1917):

Omnibus itaque diis suis attributos habent sacerdotes, qui sacrificia populi offerant. Si pestis et famis imminet, Thor ydolo *lybatur*, si bellum, Wodani, si nuptiae celebrandae sunt, Fricconi.

En zo hebben ze priesters toegekend aan al hun goden, die offers voor het volk brengen. Als er ziekte en honger dreigt, *wordt er een libatie gedaan* voor idool Thor, als er oorlog dreigt voor Wodan, als er bruiloften te vieren zijn voor Fricco.

Aan de hand van afgelopen paragrafen kan aldus geconcludeerd worden dat aangezien er wel twee PIE wortels aan de basis kunnen liggen van het woord ‘god’, er geen reden toe is om aan te nemen dat dit een leenwoord is. Effectief, in ieder wetenschappelijk (etymologisch) woordenboek zal een van de twee PIE wortels als oorsprong van het Germaanse woord aangeboden worden. De reden waarom nu eens de ene wortel en dan weer de andere als beginpunt wordt genomen, heeft te maken met de /H/ van de eerste vorm, *ǵhewH-*. Zonder te veel in details te treden, zou die klank volgens de (P)IE klankwetten de /u/ lang moeten gemaakt hebben. In Vedisch *puru-hūtá-* bijvoorbeeld, is de voorafgaande /u/ aldus lang geworden. In het Proto-Germaans echter is er geen spoor van een lange klinker. Het gevolg is dat de Proto-Germaanse vorm onmogelijk kan afstammen van de PIE vorm mét /H/ achteraan. Sommige taalkundigen echter achten het plausibel dat er zich een of andere fenomeen heeft voorgedaan waardoor ofwel die /H/ is weggefallen zonder sporen na te laten, ofwel de /u/ toch kort is geworden (bijvoorbeeld door metathese naar /Hu/ of het wegvallen van de /H/ in een samenstelling). De etymologische uitleg van het woord ‘god’ in de woordenboeken hangt met andere woorden af van (de afwezigheid van) de aanname van de auteur van het bestaan van een dergelijk fenomeen. Desalniettemin, aangezien er tot op de dag van vandaag geen sluitende bewijzen zijn geleverd voor het bestaan van een dergelijke klankwet, is op dit moment, vanuit fonologisch oogpunt, de tweede woordwortel verkieselijker en moet ‘god’ etymologisch uitgelegd worden als ‘diegene waarvoor een plengoffer wordt gedaan’.

Dit gezegd zijnde, moet er een kleine kanttekening worden gemaakt. De PIE werkwoordswortel **ǵhew-* ‘gieten’ kon immers ook metaforisch gebruikt worden. Zo werd de uitdrukking ‘woorden/gebeden uitgieten’ in een religieuze context gehanteerd om op een mooie manier ‘aanbidden’ of ‘aanroepen’ te zeggen. Een van de eersten die dit had opgemerkt zonder in te gaan op de etymologie van *god*, was Leslie Kurke (zie haar artikel uit 1989 voor verdere uitleg over onderstaande en andere voorbeelden). Let bijvoorbeeld op volgende Griekse passage (Aeschylus *Smekelingen* 630-632):

(..) θεοὶ | Διογενεῖς, κλύοιτ’ ἐὺκ- | ταῖα γένει χεούσας·

goden van het Zeus geslacht, aanhoor terwijl ik *uitgiet de gebeden*
voor mijn volk: (...)

Dat (een deel van) de Indo-Europeanen zich bewust (was) waren van de semantische veelzijdigheid van het werkwoord, bewijzen volgende twee passages waarin gespeeld wordt met de twee betekenissen (Vergilius *Aeneis* 5.233-238):

ni palmas ponto tendens utrasque Cloanthus
fudissetque preces divosque in vota vocasset.
“di, (...)
(...) ego hoc candentem in litore taurum
constituam ante aras voti reus, extaque salsos
proiciam in fluctus et *vina liquentia fundam.*”

(...) als niet Cloanthus zijn beide handen uitstrekkend naar de zee *gebeden had uitgegoten* en de goden had aanroepen in geloftes: “Goden, (...) ik zal op dit strand een glanzend witte stier vóór jullie altaren neerleggen, verantwoordelijk voor mijn gelofte, en de ingewanden zal ik neerwerpen in de gezouten golven en ik zal *uitgieten vloeiende wijn.*”

Hier maakt Vergilius een woordspeling met het werkwoord *fundo* ‘uitgieten’. De eerste keer haalt hij het aan om uit te drukken dat gebeden werden gemaakt en de tweede keer dat een libatie werd volbracht. Dit spel is ook aanwezig in de *Rigveda* (2.27.1; tekst naar Nooten & Holland 1994, vertaling naar Jamison & Brereton 2014):

imā gīra ādityébhyo ghṛtásnūḥ
sanād rājābhyo juhūvā juhomi
śṛṇótu mitró aryamā bhāgo nas
tuvijātó váruṇo dākṣo āmśaḥ

Ik giet uit deze met boter besprenkelde woorden voor de Ādityas, koningen van oudsher, met mijn tong (~ een tablet voor de libatie). Laat Mitra, Aryaman, Bhaga, machtige Varuṇa, Dakṣa en Āmśa ons aanhoren.

Juhomi is een derivaat van **ǵhew-* ‘uitgieten’, *juhūvā* kan zowel ‘tong’ beteken als een tablet voor de libatie. Boter is hetgeen dat vaak geofferd werd. (Merk ook het woord *Bhaga-* op, de naam van een godheid, cf. hierboven.) Aan de hand van deze voorbeelden kan worden opgemaakt dat er een grote kans is dat de werkwoordswortel voor ‘uitgieten’ waarschijnlijk al in het

Proto-Indo-Europees verwees naar het samengaan van het uitgieten van plengoffers en het tegelijk aanspreken van de goden (cf. García Ramón 2010). Hieruit vloeit voort dat het vanuit een semantisch oogpunt niet uitmaakt of de ene of de andere woordwortel aan de basis van ‘god’ staat, aangezien ze beide ‘aanroepen’ kunnen betekenen (García Ramón gaat zelfs nog een stapje verder en leidt **ghew-H-* af van **ghew-*). Dat gezegd zijnde blijft het vanuit fonetisch oogpunt verkiesbaar om de wortel zonder extra /H/ te reconstrueren.

En daarna?

In de voorgaande paragrafen werd ingezoomd op het feit dat IE woorden voor ‘god’ afkomstig zijn uit drie verschillende PIE concepten: goden worden gekenmerkt door menselijke krachten, door het ontbreken aan menselijke eigenschappen, of door het ritueel gebeuren. Het is echter belangrijk om hieraan toe te voegen dat woorden blijven evolueren en dat ook die evolutie belangrijk is. Wat betreft de (P)IE woorden voor ‘god’, kunnen vier ontwikkelingen onderscheiden worden.

Om te beginnen zijn er die woorden, die van het PIE tot vandaag geen enkele grote semantische evolutie hebben ondergaan. Een voorbeeld is het Franse *dieu* ‘god’ dat regelrecht teruggaat op het PIE woord voor ‘god’: PIE **deywós* ‘god’ >> Latijn: *deus* ‘god’ >> Frans: *dieu* ‘god’.

Vervolgens ondergingen heel wat woorden voor ‘god’ een grammaticalisatieproces en evolueerden ze tot een versterkend suffix. Het Griekse *θεός* bijvoorbeeld, betekent op zichzelf nog steeds ‘god’, maar in samenstellingen ‘heel erg’. Zo beduidt *τρελός* ‘gek’, maar *θεό-τρελος* ‘zeer gek’. Een gelijkaardig fenomeen ontwaren we in de Germaanse tak: het Oudsaksische *thiof* betekent ‘dief’, maar *regin-thiof* ‘verschrikkelijke dief’ (*regin* zijnde een ander Germaans woord voor ‘god’ dat hier niet verder zal besproken worden; zie Cahen 1921a: 18-24).

Een derde en uitermate interessante ontwikkeling betreft de evolutie van ‘god’ naar ‘demon’. Deze wending geschiedde in de eerste plaats in het woord *δαίμων* zelf (zie hierboven), maar heeft ook plaatsgevonden in de Iraanse tak. Daar waar het Indische woord *devá-* ‘god’ betekent, duiden de Iraanse equivalenten (Avestisch: *daēuua-*, Oudperzisch: *daiva-*) om een of andere reden op demonen, slechte goden, goden van een ander volk...; zo bijvoorbeeld in het volgende Oudperzische fragment geschreven door Xerxes (5de eeuw v.C.; Persepolis H: de Daiva inscriptie 1-4; 35-41; tekst en vertaling op basis van Kent 1953):

baga : vazraka : Auramazdā : hya : imām : būm
im : adā : hya : avam : asmānam : adā : hya
: martiyam : adā : hya : šiyātim : adā :

martiyahyā (...)

(...)

yam : utā : atar : aitā : dahyāva : āha : yad
 ātya : paruvam : *daivā* : ayadiya : pasāva : va
 šnā : Auramazdahā : adam : avam : *daivadāna*
 m : viyakanam : utā : patiyazbayam : *daivā* :
 mā : yadiyaiša : yadāyā : paruvam : *daivā* :
 ayadiya : avadā : adam : Auramazdām : ayada
 iy : artācā : brazmaniya : utā : aniyaš

Ahuramazda is een grote *god*, die deze aarde heeft gecreëerd, deze hemel daar heeft gecreëerd, die de mens heeft gecreëerd, die geluk voor de mens heeft gecreëerd.

(...)

En ergens in die landen werden eerder *valse goden* vereerd. Daarna, met de gunst van Ahuramazda, heb ik dat *heiligheid van demonen* verwoest, en ik heb een uitroep gedaan: “De *demonen* zullen niet vereerd worden!”. Waar vroeger de *demonen* werden vereerd, daar vereert ik Ahuramazda en Arta eerbiedig.

Daar waar Ahuramazda een *baga* ‘god’ (zie hierboven) wordt genoemd, verwijzen de *daivā* naar negatieve godheden. De Iraanse stam *dev-/div-* werd uiteindelijk overgenomen en alom verspreid door de Arabisch- en Turkssprekende bevolking. Het gevolg is dat er van de Balkan tot halverwege Azië een woord voor ‘monster, gigant, demon...’ voorhanden is dat uiteindelijk helemaal teruggaat op PIE **deywós* ‘god’, zoals het Georgische დევი (*devi*) ‘monster, gigant’, Armeense դեմ (*dew*) ‘demon’ en Turkse *dev* ‘gigant’.

Ten vierde zijn er termen die eerst algemeen ‘god’ betekenden, maar die erna naar de naam zelf van een specifieke godheid verwijzen. In zekere zin vallen sommige woorden van de eerste categorie tevens hier onder: door het aanwenden van een hoofdletter verwijst bijvoorbeeld *Dieu* specifiek naar de christelijke god. Bij sommige termen echter, is het niet zozeer een verschil in schrijfwijze als wel een paradigmatische opsplitsing die optrad om een onderscheid te maken tussen ‘een god’ en de naam van een godheid. Daar waar bijvoorbeeld het Oudnoorse meervoud *tívar* ‘goden’ betekent, is het enkelvoud *Týr* alsook het overeenkomstige Oudengelse *Tīw/Tīg* en Middelhoogduitse *Zīo* de naam van de stormgod.

Het Nederlandse woord *god* valt zowel onder de eerste als vierde categorie (zie Cahen 1921a voor een minutieuze studie over de evolutie van Proto-Germaans **gudā* tot in de huidige Germaanse talen). Proto-Germaans **gudā* betekende algemeen ‘een god; godheden’, en zelfs na de splitsing in verscheidene Germaanse takken moet het oorspronkelijk ook nog dat hebben betekend. In het Oudnoors bijvoorbeeld kon gelijk welke godheid *god* worden

genoemd, bijvoorbeeld *Skinanda gob* ‘de schijnende god’ (= de zon), *Qndur-gob* ‘de ski godin’, *Hanga-gob* ‘de god van de gehangenen’ (= Odin). Christus, die daar niet als zoon van god, maar als de christelijke God werd aanzien, werd ook standaard *gob* genoemd en gezien als gewoon een zoveelste *gob* naast Thor, Odin en de anderen. Pas bij de komst van de kerstening heeft zich een paradigmatische split voorgedaan. Daar waar vóór de kerstening het woord voor ‘god’ in alle Germaanse talen onzijdig was, werd die omgezet naar een grammaticaal mannelijk woord wanneer er sprake was van de christelijke God. Na de kerstening viel dit onderscheid weg, en nam de grammaticaal mannelijke vorm de functie over van zowel eender welke godheid als de christelijke god. Vandaag de dag wordt in het Nederlands een onderscheid gemaakt door al dan niet een hoofdletter te gebruiken, maar in de gesproken taal is er geen (grammaticaal) verschil meer.

Tot slot

In bovenstaande paragrafen stond diachronie centraal. Eerst werd de overgang van het PIE tot in de IE talen besproken en in een laatste, kortere sectie ook de evolutie binnen de IE talen zelf. Hoewel het misschien vanzelfsprekend lijkt, is het belangrijk zich bewust te zijn van het feit dat zelfs termen als ‘god’ vrij eenvoudig semantische ontwikkelingen kunnen ondergaan. Dit heeft immers als gevolg dat in teksten die door ons in eenzelfde tijdvak worden ingedeeld (bijv. ‘archaïsch Grieks’) of in teksten zoals de *Ilias* die door hun oorspronkelijke mondelinge overlevering vele diachrone lagen bevatten, eenzelfde woord al meerdere evoluties kan vertonen. Het kan bijgevolg geen kwaad om af en toe naast een ‘klassiek’ woordenboek, ook eens in een etymologisch woordenboek te duiken en je af te vragen of er geen oorspronkelijke betekenis verborgen ligt die je ook nog in een zustertaal terugvindt.

Ten slotte en vaak genegeerd in etymologische studies, vereist de zoektocht naar de oorsprong en ontwikkeling van een woord ook een eerder synchrone analyse. Het is immers ook belangrijk om na te gaan waarom precies een woord is geëvolueerd en welke elementen ervoor hebben gezorgd dat het ene woord werd vervangen door het andere (zie Le Feuvre 2015 voor een interessante toepassing van diachrone en synchrone etymologische analyses op Homerische woorden). Aldus kan men zich de vraag stellen waarom de christelijke missionarissen en/of de Germanen precies het woord *god* hebben “gekozen” als naam voor de christelijke God en als vertaling van het Latijnse *deus*, als ze op zoek waren naar een mannelijk woord dat niet samenviel met het algemene woord voor ‘god’. Een mogelijke verklaring werd gemaakt door de hierboven reeds geciteerde Maurice Cahen (1921a). Deze stelde immers dat hoewel er meer dan tien Germaanse woorden voor ‘god’ voorhanden waren om uit te “kiezen”, er slechts één daarvan gemakkelijk in het enkelvoud kon

worden gebruikt voor het algemene woord ‘god’, zonder verdere connotatie. De andere woorden werden ofwel enkel in het meervoud gebruikt, zoals *tívar*, of hadden een karakteriserende verwantschap met één of meerdere specifieke goden, en hadden vaak zelfs nog een zeer duidelijke etymologische achtergrond.

Wat betreft het Grieks tot slot, moet tevens enerzijds de vraag worden gesteld waarom de ‘standaard’ PIE term voor ‘god’ gebaseerd op het concept ‘hemels’ vervangen werd door een die verwijst naar het rituele gebeuren, als ook anderzijds waarom later θεός de standaard term is geworden en niet δαίμων; voer voor verder onderzoek.

Bibliografie

- Anthony, D.W. 2007. *The Horse, the Wheel and Language; How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Benveniste, É. 1969. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes; 1. Économie, parenté, société; sommaires, tableau et index établis par Jean Lallot; 2. Pouvoir, droit, religion*. Paris: Les éditions de Minuit, 2 volumes.
- Cahen, M. 1921a. *Le mot ‘dieu’ en vieux scandinave*. Paris: Edouard Champion.
- Cahen, M. 1921b. *Études sur le vocabulaire religieux du Vieux-Scandinave; La libation*. Paris: Edouard Champion.
- de Meyer, I. 2016 [2018]. “L’étymologie du mot grec θεός ‘dieu’”, in: *Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes* 90: 115-138.
- Dieu, É. 2013 [2015]. “L’étymologie de l’adjectif grec θεσπέσιος”, in: *Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes* 87: 41-59.
- Fortson IV, B.W. 2010². *Indo-European Language and Culture; An Introduction*. Malden (Mass.) – Oxford – Chichester: Wiley-Blackwell.
- García Ramón, J.L. 2010. “Reconstructing IE Lexicon and Phraseology: Inherited Patterns and Lexical Renewal”, in: S.W. Jamison, C.H. Melchert & B. Vine (eds), *Proceedings of the 21st Annual UCLA Indo-European Conference: Los Angeles, October 30th and 31st, 2009*. Bremen: Hempen Verlag, 69-106.
- Klein, J.S., J.D. Brian, F. Matthias & M. Wenthe (eds) 2017. *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin – Boston (Mass.): De Gruyter Mouton.
- Koller, H. 1958. “Theoros und Theoria”, in: *Glotta* 36: 273-286.
- Koller, H. 1965. “ΘΕΣΠΙΣ ΑΟΙΔΟΣ”, in: *Glotta* 43: 277-285.
- Kurke, L. 1989. “Pouring Prayers: A Formula of IE Sacral Poetry?”, in: *Journal of Indo-European Studies* 17: 113-126.

- Lamberterie, C. de 2013. “Grec, phrygien, arménien: des anciens aux modernes”, in: *Journal des Savants* 1: 3-69.
- Le Feuvre, C. 2015. *Ὅμηρος δύσγνωστος, Réinterprétations de termes homériques en grec archaïque et classique*. Genève: Librairie Droz.
- Lubotsky, S. 1998. “New Phrygian Metrics and the δεως ζεμελωσ Formula”, in: J. Jasanoff, H.C. Melchert & L. Oliver (eds), *Mír Curad. Studies in Honor of Calvert Watkins*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 413-422.
- Mallory, J.P. & D.Q. Adams 1997. *Encyclopedia of the Indo-European Culture*. London – Chicago: Fitzroy Dearborn.
- Melchert, H.C. 1994. *Anatolian Historical Phonology*. Amsterdam – Atlanta (Ga.): Rodopi.
- Melchert, H.C. 1997. “Luvian /tāna-/ ‘sanctified, inviolable’”, in: *Historische Sprachforschung* 110: 47-51.
- Pinault, G.-J. 2008. *Chrestomathie tokharienne. Textes et grammaire*. Peeters: Leuven-Paris.
- Rau, J. 2008. “The Derivational History of PIE *d̥iēu-/diu- ‘(god of the) daylight sky; day’”, in: R. Kim, N. Oettinger, E. Rieken & M. Weiss (eds), *Ex Anatolia Lux, Anatolian and Indo-European Studies in Honor of H. Craig Melchert, on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*. Ann Arbor (Mich.) – New York: Beech Stave Press, 307-320.
- Ruijgh, C.J. 1976. *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*. Amsterdam: Hakkert.
- Schmitt, R. 1967. *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Sundqvist, O. 2005. “Sagas, Religion, and Rulership: The Credibility of the Descriptions of Rituals in “Hákonar saga góða””, in: *Viking and Medieval Scandinavia* 1: 225-250.
- Swiggers, P. 2017. “Intuition, Exploration, and Assertion of the Indo-European Language Relationship”, in: Klein *et al.*, 138-170.
- Swiggers, P. 2017. “Indo-European Linguistics in the 19th and 20th Centuries: Beginnings, Establishment, Remodeling, Refinement, and Extension(s)”, in: Klein *et al.*, 171-210.
- Watkins, C. 1974. “God”, in: M. Mayrhofer & W. Meid (eds), *Antiquitates Indogermanicae: Studien zur indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker: Gedenkschrift für Hermann Güntert zur 25. Wiederkehr seines Todestages am 23. April 1973*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 101-110.
- Watkins, C. 1995. *How to Kill a Dragon; Aspects of Indo-European Poetics*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- West, M.L. 2007. *Indo-European Poetry and Myth*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Tekstedities en vertalingen

- Fairclough, R.H. & G.P. Goold (eds) 1999³. *Virgil; Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Fraenkel, M. (ed.) 1902. *Corpus inscriptionum graecarum Peloponnesi et insularum vicinarum; volume 1: Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis (= Inscriptiones Graecae IV)*. Berlin: G. Reimer.
- Gerber, D.E. (ed.) 1999. *Greek Elegiac Poetry; From the seventh to the fifth centuries BC*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Jamison, S.W. & J.P. Brereton (eds) 2014. *The Rigveda; The Earliest Religious Poetry of India*. Oxford – New York: Oxford University Press, 3 volumes.
- Kent, R.G. 1953². *Old Persian; Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven (Conn.): American Oriental Society.
- Lloyd-Jones, H. (ed.) 1998. *Sophocles; Antigone, The women of Trachis, Philoctetes, Oedipus at colonus*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Most, G.W. (ed.) 2018. *Hesiod; Theogony, Works and Days, Testimonia*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Murray, A.T. & W.F. Wyatt (eds) 2003². *Homer; Iliad, Books 1-12*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Murray, A.T. & W.F. Wyatt (eds) 1999². *Homer; Iliad, Books 13-24*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Nooten, B.A. van & G.B. Holland (eds) 1994. *Rig Veda: A Metrically Restored Text with an Introduction and Notes*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press.
- Schmeidler, B. (ed.) 1917³. *Adam vom Bremen; Hamburgische Kirchengeschichte; Magistri Adam Bremensis Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hannover – Leipzig: Hahn.
- Schwartz, M.A. 2006. *Homerus; Ilias*. Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep.
- Sommerstein, A.H. (ed.) 2008. *Aeschylus; Persians, Seven against Thebes, Suppliants, Prometheus Bound*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).
- Sommerstein, A.H. (ed.) 2008. *Aeschylus; Oresteia: Agamemnon, Libation-bearers, Eumenides*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press (Loeb Classical Library).